

A FRONTEIRA GALEGO-PORTUGUESA. ACTITUDES E PERCEPCIÓNS LINGÜÍSTICAS

Lucía Díaz Nicolino

Universidade de Santiago de Compostela
lucia.diaz.nicolino@rai.usc.es

Resumo: A fronteira galego-portuguesa conta cunha riqueza cultural que a fai exclusiva. Durante décadas, ambos os lados da raia estiveron fortemente ligados, con sistemas económicos interdependentes e con relacións sociais constantes. Esta interacción constante provocou que a lingua falada a un lado e outro da raia compartira características que a fan identificarse como a mesma. As propias relacións sociais poderán explicar o porque das percepcións e actitudes que teñen galegos e portugueses da comunidade veciña.

Esta investigación fundaméntase nun traballo de campo desenvolvido na comarca galega de Verín e no distrito portugués de Vila Real, territorios limítrofes. A través das declaracións dos falantes tentouse analizar ata que punto as actitudes e as percepcións lingüísticas son reflexo das propias relacións sociais entre galegos e portugueses.

Palabras chave: fronteira galego-portuguesa, actitudes lingüísticas, percepcións lingüísticas.

Title: The Galician-Portuguese border. Linguistic attitudes and perceptions.

Abstract: The Galician-Portuguese border has a cultural richness that makes it exclusive. For decades, both sides of the line have been strongly linked, with interdependent economic systems and constant social relations. This constant interaction has caused the language spoken on either side of the line to share characteristics that make it identify as the same. The social relations themselves will be able to explain the reason for the perceptions and attitudes of Galicians and Portuguese in the neighbouring community.

This research is based on fieldwork carried out in the Galician region of Verín and in the Portuguese district of Vila Real, bordering territories. Through the statements of the speakers, an attempt

was made to analyse the extent to which linguistic attitudes and perceptions are a reflection of the social relations between Galicians and Portuguese.

Key words: Galician-Portuguese border, linguistic attitudes, linguistic perceptions.

1. INTRODUCCIÓN

Unha fronteira cunha riqueza cultural tan forte como é a de Galicia e Portugal merece ser estudada con profundidade pola lingüística galega, labor que aínda non foi levado a cabo máis ca de maneira inicial. Este artigo pretende introducirse un pouco nese universo raiano, achegándose ás actitudes e ás percepcións lingüísticas que teñen os habitantes da fronteira.

Para empezar, debo recoñecer a forte motivación persoal que me impulsou a facer este estudo. Como nativa de Verín, sinto que a memoria histórica da miña comarca está quedando no esquecemento. O pasado dos verineses non pode ser recreado sen falar de Portugal e as relacións mantidas cos veciños: contrabando, comercio, casamentos... Mais esta realidade, vivida polos meus avós e outros moitos, estase “apagando” ao mesmo tempo que, por desgraza, se apagan as súas vidas. Quizais a miña pretensión real con este artigo sexa facer un pequeno recoñecemento a ese pasado familiar que permitiu a miña actual existencia tal e como hoxe é.

Como punto de partida e de inspiración, tomouse o traballo de Irene Santos Raña e de Soraya Suárez Quintas titulado “Percepción e actitudes lingüísticas na fronteira galego-portuguesa. Unha perspectiva ourensá” (2014). A novidade reside en que, mentres Irene Santos e Soraya Suárez se limitaron a recoller información exclusivamente no lado raiano galego, este traballo dá un paso máis aló. Prestarase atención ás percepcións e actitudes dos veciños portugueses e non só ás dos galegos, logrando deste xeito unha análise contrastiva e máis completa.

Fixouse como principal obxectivo deste estudo a análise das actitudes e percepcións lingüísticas dos veciños da raia e a comprobación de en que medida son o reflexo da forte actividade social

mantida entre galegos e portugueses durante décadas. A hipótese inicial da que se parte é que entre galegos e portugueses da fronteira, tal e como se tratará de demostrar, existe unha gran cantidade valoracións tanto positivas coma negativas cuxa explicación é froito das relacións interpersoais.

Para a realización deste traballo, en primeiro lugar fíxose unha revisión da bibliografía existente, entre a que resultou especialmente interesante o traballo de William Kavanagh (2011), que establece o concepto de identidade raiana galego-portuguesa. A partir destas informacións, realizouse un traballo de campo nos concellos galegos de Verín, Cualedro, Oímbra e Vilardevós e nos municipios portugueses de Montealegre e Chaves, nos que se realizaron un total de nove gravacións.

Este traballo quere ser unha contribución ás investigacións de fronteira. Queda moito camiño por percorrer e queda aínda moita sabedoría escondida na memoria daqueles veciños da raia que recrean con nostalgia e certa tristeza aqueles anos nos que a fronteira aínda gozaba, igual ca eles, dunha boa saúde.

2. A FRONTEIRA GALEGO-PORTUGUESA

Cando falamos do concepto de fronteira non podemos limitarnos a dicir que se trata dunha división política que separa dous ou máis territorios. Unha fronteira é moito máis ca iso: a cultura e a lingua serán aspectos fundamentais que nos permitan entender o funcionamento da raia.

Cada fronteira do mundo ten unhas características propias que a fan exclusiva; este é tamén o caso da fronteira galego-portuguesa, que ao longo do tempo atravesou diferentes fases, a través das cales as relacións entre veciños de ambos os lados foron mudando. Sendo a fronteira galego-portuguesa unha das máis antigas de Europa, non foi ata o ano 1995, coa aplicación do tratado de Schengen, cando se fixo posible a libre circulación de persoas entre Galicia e Portugal. Ata entón, o paso dun país ao outro era moi restritivo e os controis fronteirizos estaban na orde do día (Kavanagh 2011:16).

Nun primeiro momento podemos pensar que a fronteira galego-portuguesa separaba en realidade dous territorios cunha gran

continuidade. Falamos de dous espazos cunhas características económicas e lingüísticas moi semellantes, que pola súa localización periférica eran esquecidos polos respectivos gobernos centrais e que estaban unidos baixo a práctica ilegal do contrabando. Así e todo, dende o momento no que se establece unha fronteira e se limitan dous territorios como diferentes, inícianse unha serie de procesos a través dos cales os veciños da raia comezan a identificar os habitantes do outro lado (por moitas características que teñan en común) como “os outros”. Esta identificación do propio fronte ao alleo a partir da raia foi promovida polas políticas de implantación do estado-nación moderno.

Con todo, e como se tratará de mostrar neste estudo, no territorio galego-portugués son moitas máis as cousas que unifican o espazo das que o separan. Estamos ante unha área xeográfica que viviu unhas condicións históricas semellantes. Ambos os lados da raia conviviron cunha ditadura e unha forte crise económica acentuada polo carácter rural da fronteira, ante a cal veciños galegos e portugueses trataron de paliar a falta de recursos coa práctica ilegal do contrabando. Se sumamos a estas características a existencia dunha lingua case idéntica, comprenderemos a realidade dun clima social moi próximo entre habitantes dun e outro lado.

Hoxe en día as circunstancias mudaron e tras a creación da Unión Europea os países membros contan coa libre circulación de persoas entre territorios. Xa non existen controis fronteirizos e o fluxo de persoas é constante; non obstante, parece que ambas as comunidades se viran de costas máis ca nunca, tal e como explicaremos máis adiante neste artigo.

3. METODOLOXÍA

Este estudo estará centrado nas relacións existentes entre a comarca galega de Verín e os concellos fronteirizos do distrito portugués de Vila Real. Realizáronse un total de nove entrevistas nos concellos de Cualedro, Oímbra, Verín, Vilardevós, Montealegre e Chaves. Detémonos naquelas aldeas afincadas mesmo na raia por unha banda, e por outra afastámonos da propia fronteira para coñecer as opinións

e valoracións daqueles habitantes próximos á mesma pero que non lindan co país veciño.

O perfil do informante que buscamos é o típico dos estudos dialectais: home ou muller maior de 60 anos, cun nivel de estudos baixo e unha mobilidade xeográfica reducida.

A entrevistadora, falante nativa de Verín, utilizou durante as entrevistas a variedade local para conseguir unha maior proximidade co falante. Para a transcripción das gravacións acordouse seguir as convencións ortográficas de cada lingua, pero reproducindo todos os trazos dialectais: contraccións, castelanismos, lusismos e fenómenos propios da oralidade que puidese presentar o falante. Procurouse que as entrevistas transcorresen coa maior naturalidade posible, de maneira que os falantes fosen menos conscientes de que estaban a ser gravados e a conversa fose máis espontánea, buscando deste xeito que nos contasen anécdotas ou experiencias persoais.

As entrevistas constaron de tres partes. Primeiramente, recolléronse por escrito os datos persoais do falante para achegármonos ao seu perfil sociolingüístico e deste xeito comprobar ata que punto as súas percepcións lingüísticas e sociais poden estar relacionadas coa idade, nivel de estudos ou estadías no estranxeiro. A continuación, a entrevista centrouse en dous bloques fundamentais de preguntas. En primeiro lugar, tentouse indagar nas relacións que existen ou existiron no territorio cos habitantes do país veciño. O segundo bloque de preguntas centrouse en aspectos relativos á lingua, tales como o grao de semellanza percibido entre galego e portugués, a proximidade coa lingua estándar ou a maneira na que galegos e portugueses se comunican. As respostas estaban moi ligadas ao bloque anterior de preguntas e, durante esta fase, os entrevistados facían constantes alusións ás relacións establecidas entre ambas as comunidades.

Unha vez obtido o corpus de datos, comezou a súa análise, tomando como punto de partida o traballo feito por Irene Santos Raña e Soraya Suárez Quintas (2014) sobre a percepción e as actitudes lingüísticas na fronteira galego-portuguesa.

4. RELACIÓNS SOCIAIS ENTRE GALEGOS E PORTUGUESES

4.1. O CONTRABANDO

O contrabando foi unha actividade esencial no contexto histórico da comunidade raiana galego-portuguesa e como tal debe ser tido en conta á hora de analizar a identidade dos veciños fronteirizos (Godinho 2009: 43). A actividade clandestina axudou a reforzar os lazos sociais entre galegos e portugueses. Un negocio como o contrabando, perseguido e castigado pola lei dun e doutro país, esixía unha rede de contactos de confianza ao outro lado da fronteira. A cooperación entre ambas as nacionalidades era esencial para o transporte de mercadorías e para burlar os controis policiais. Os veciños de ambos os lados encargábanse de levar o produto ata a raia e, alí, galegos e portugueses facían os intercambios. Cada un regresaba á súa aldea e encargábase de distribuír as novas mercadorías. Era un negocio no que se vían envoltas aldeas enteiras. Segundo varias testemuñas de Vilar de Perdizes, todo o pobo, coa excepción de dúas persoas, das que incluso nos facilitaron nome e apelidos, estaba inmerso no mercado ilegal. Na altura creouse un clima social no que veciños de ambas as nacionalidades se identificaban como un único equipo, que traballaba unido para acadar un propósito común:

Eran socios, o contrabandista de aquí e o contrabandista de alá que lle era o socio. Un pasaba de alá e outro pasaba de aquí (Feces de Abaixo, Verín).

Nós, a nossa vida era combinar ums com os outros (Vilar de Perdizes, Montalegre).

Para esquivar os controis policiais da gardinha (Garda Fiscal portuguesa) e dos carabineiros (Garda Civil Española) existía toda unha rede de rutas ou trillo do contrabando. Tratábase dunha serie de camiños alternativos e agochados polo monte que comunicaban as aldeas galegas coas portuguesas. Unha das rutas máis importantes e recoñecidas, que actualmente é vendida como un atractivo turístico na zona, é a que enlaza Xixirei (Chaves) con Soutochao (Vilardevós):

Tudo se pasava por carreiros e camiños mal feitos [...] tínhamos que ir pelo monte sanáo quitavam-nos as coisas (Vilar de Perdizes, Montalegre).

As épocas de maior esplendor para o contrabando remóntanse á posguerra española, que deixou moitos fogares da raia sen recursos. Foi un período no que a circulación de mercadorías procedentes de Portugal se intensificou, especialmente a daqueles produtos relacionados coa alimentación, como carne, azucre, café, pescado, fariña, pan, aceite e mesmo cabezas de gando vivo.

Non foron estas as únicas substancias coas que se traficou. O contrabando de tabaco é un dos máis antigos e dos poucos que persisten hoxe en día (xunto co tráfico de drogas): o máis habitual era pasalo de Portugal para España.

O que se passava variava co tempo, quando lá era barato ía-se comprar lá e quando era máis caro comprava-se aquí (Vilar de Perdizes, Montalegre).

Pasaba de aquí os plátanos [...] o café viña de alá pa acá (A Xironda, Cualedro).

Agora o contrabando acabou... Queda o tabaco tal vez (Vilar de Perdizes, Montalegre).

Nalgunhas aldeas, a actividade do contrabando foi fundamental para o desenvolvemento e o crecemento da vila, sendo esta a única actividade que permitiu a supervivencia dos veciños en tempos de crise. Por isto, podemos afirmar, sen ningunha dúbida, que o contrabando foi a actividade máis importante como compoñente da cultura de fronteira. Dunha forma ou doutra, o contrabando axudou a crear un clima raiano, no que a cooperación entre veciños era obrigada. Para o bo funcionamento do negocio era preciso ter amigos do outro lado nos que poder confiar, compañeiros que non os delatasen e cuxa supervivencia e sustento económico dependese da mesma actividade (Kavanagh 2011: 35). O futuro dos galegos estaba en man dos portugueses e viceversa, polo que era totalmente necesario derrubar os posibles prexuízos existentes e ver os veciños do outro país como un veciño máis:

Se não fora os dacá e os dalá em común não se facía contrabando. Por isso, esta historia tinha que ser em comum (Vilar de Perdizes, Montalegre).

4. 2. OUTROS TIPOS DE COMERCIO, FESTAS E CASAMENTOS MIXTOS

O contrabando foi unha das actividades máis importantes para establecer lazos sociais entre galegos e portugueses, pero non foi a única. O mercado legal tamén xogou un papel relevante para o contacto entre pobos. Era habitual, e continúa a selo, que veciños dunha e doutra nacionalidade acudiran ao país veciño para mercar aqueles produtos que estaban máis baratos.

Por outra banda, os nosos entrevistados afirmaron que antigamente era tradición que galegos e portugueses se xuntasen cando había algunha festa na zona. Esta práctica continúa a existir entre os agora xa xubilados, que visitan o país veciño cando hai algunha romaría. As misas están ateigadas de galegos e portugueses, pois circula na zona a lenda de que as virxes das súas respectivas aldeas son irmás ou primas. Isto xera unha sensación de unión espiritual coa comunidade veciña:

Nós íamos muito a benzer os ramos a Soutichao (Vilardevós) porque aquí não havia. Éramos jóvenes e íamos máis pela brincadeira que pelos ramos (Xixirei, Chaves).

Froito destes antigos encontros nas festas, xurdiron moitos matrimonios mixtos. Cando falamos de vodas entre galegos e portugueses existe un amplo abano de opinións entre os nosos entrevistados. Mentres que para algúns os casamentos mixtos eran totalmente normais, para outros estaban cargados de connotacións negativas. As malas linguas dicían que as galegas que casaban con portugueses facíanlo porque non había ningún galego que as quixese, por teren mantido relacións con outros homes. Este tipo de comentarios foron recollidos naquelas aldeas próximas á fronteira, mais non raianas, e delata a existencia de numerosos prexuízos. O pensamento difire totalmente cando recollemos testemuños nas aldeas afincadas mesmo na fronteira, onde os casamentos entre as dúas nacionalidades eran e seguen sendo, aínda que de xeito moito menos común, normais:

En Vilar de Perdizes había unha discoteca [...] e a mocedá de aquí iban moito alí a discoteca i-alí pois muitos conocéronse alí e casáronse (A Xironda, Cualedro).

Hoxe non, hoxe non, pero antiguamente casábanse moitas españolas cos portugueses... Antes estaba mal visto casarse cos portugueses, é porque xa non a quería ningún español... Porque tivera algo con outro e xa non a quería nadie, porque antigamente había que ser moi decente, eh! (Vidiferre, Oímbra).

Vivir na fronteira tiña, na época, os seus privilexios. Existía o chamado “efecto-fronteira”, mediante o cal as persoas viúvas evitaban perder a súa pensión de viuvez casando de novo no país veciño. Mentres que un estado as recoñecía como viúvas, condición pola que cobraban unha pensión, podían casar civilmente no outro país sen renunciar a ese subsidio: nun país eran considerados como viúvas e no outro estaban legalmente casadas (Godinho 2009: 29-57).

Merecedora de mención é tamén a historia dos chamados “pobos promiscuos”, que se correspondían coas aldeas de O Cambedo, Soutelinho da Raia e Lamadarcos, todas elas afincadas mesmo na fronteira e integradas actualmente no concello de Chaves. Estas estaban habitadas por galegos e portugueses e a raia que delimitaba a separación entre ambos os países pasaba xusto polo medio das aldeas. Había casas que eran metade españolas e metade portuguesas, cunha porta de saída para cada país. Este fenómeno facilitaba moito o negocio do contrabando, actividade de sustento dos seus habitantes, que gozaban dunhas terras de cultivo moi pouco produtivas (García 2000: 25-180):

A rúa... metade era Portugal, do lado de acá. O que separava España de Portugal era a rúa principal [...] era a raia (Soutelinho da Raia, Chaves).

4. 3. A RAIA COMO ALGO NON EXISTENTE

Está claro que a raia galego-portuguesa na comarca de Verín e no distrito de Vila Real non funcionou como unha barreira cultural e social: as festas eran puntos de encontro entre as dúas comunidades

e nelas uns veciños abrían as portas aos outros. As amizades ían un paso máis alá dos negocios e os matrimonios mixtos eran habituais.

Ademais, o estilo de vida era compartido e a situación económica moi semellante. Galegos e portugueses traballaban as súas terras facendo uso das mesmas técnicas de cultivo e completaban o sustento familiar coa actividade clandestina do contrabando. As terras de galegos e de portugueses lindaban e, na maioría dos casos, non existía unha separación física que marcasse a propia fronteira; colocarse á dereita ou á esquerda dun penedo podía implicar o cambio dun país ao outro:

Traballaban moitos os portugueses tamén (referíndose á recollida da castaña) e estamos todos xuntos e é como si fósemos os dous os mesmos pueblos, non hai raia nin hai nada (Vidiferre, Oímbra).

Éramos todos um e trabalhávamos juntos. Tinham também uma terra coa nossa, era mesmo extremo com extremo (Vilar de Perdizes, Montalegre).

No medio deste panorama social debemos ter en conta un aspecto fundamental: a lingua. A proximidade lingüística entre o galego e o portugués debeu actuar como un nexos. A inexistencia dunha barreira lingüística contribuíu ao intercambio cultural e ao fomento das relacións persoais entre veciños de ambas as nacionalidades. Será precisamente nestas relacións entre galegos e portugueses onde nacen moitas das percepcións e actitudes lingüísticas que foron recollidas entre os nosos falantes.

5. ACTITUDES E PERCEPCIÓNS LINGÜÍSTICAS

A finalidade principal deste traballo é estudar as actitudes e as percepcións lingüísticas que resultan das relacións sociais entre os falantes dos dous lados da raia nesta zona.

Seguindo a Lambert, entendemos por actitude lingüística a suma de tres factores fundamentais:

- Elementos cognitivos: as crenzas, os coñecementos e os prexuízos existentes entre os falantes. Forman a chamada conciencia

sociolingüística do falante e serán determinantes á hora de analizar as súas actitudes lingüísticas.

- Elementos afectivos: os xuízos de valor e as asociacións establecidas polos falantes entre lingua e identidade. Noutros termos, o contacto entre falantes e a convivencia nun mesmo contorno non implican necesariamente que os prexuízos de valor de cara á outra lingua sexan bos nin que a lingua da outra comunidade sexa identificada como propia.
- Elementos conativos: as condutas tomadas polos falantes dunha ou doutra lingua en determinados contextos.

En xeral, a definición de Lambert foi aceptada pola maior parte dos lingüistas, aínda que moitos estudosos decidiron ampliar ou matizar algúns aspectos como a importancia de factores como o sexo e a idade (Gómez 1998: 89). No que coinciden todos os autores é na vinculación que existe entre as actitudes lingüísticas e a interacción social. As actitudes lingüísticas non nacen de xeito illado en cada unha das persoas, senón que tenden a ser xerais e compartidas polo grupo de falantes que habitan unha zona e comparten un contexto social semellante (Barragán 2018: 98).

As actitudes de cara a unha lingua non están fundamentadas exclusivamente no grao de “corrección” ou “incorrección” lingüística nin na súa proximidade coa lingua estándar. As persoas máis achegadas, coas que se manteñen relacións máis estreitas, tenden a considerar que os seus semellantes dominan unha variedade da lingua moi próxima á deles, mentres que coas persoas socialmente máis diferentes a percepción muda e hai un afastamento lingüístico maior. O mesmo pode suceder á inversa, que un afastamento social sexa produto dunha forte diferenciación lingüística.

5.1. ACTITUDES E PERCEPCIÓNS LINGÜÍSTICAS DOS FALANTES RAIANOS

Como se apuntou máis arriba, a información extraída do noso corpus de entrevistas demostra que as actitudes que teñen os falantes de cara á lingua son o resultado dunha serie de factores latentes na sociedade.

Ao falar en termos raianos debemos establecer, en primeiro lugar, un forte vínculo entre lingua e relacións sociais. A prosperidade dos contactos sociais entre galegos e portugueses foi posible grazas á proximidade lingüística entre ambas as linguas. Ao mesmo tempo, estes contactos sociais enriquecían a construción dunha lingua común para o territorio raiano, con elementos dun e doutro lado.

A primeira percepción dos nosos falantes foi o parecido existente entre ambas as linguas. Os datos recollidos indican que é unha apreciación xeral, común a todos os entrevistados raianos, ben sexan galegos ou ben sexan portugueses:

Esto es lo mismo, tanto aquí como de allí se habla lo mismo (Xixirei, Chaves).

A presenza da fronteira favoreceu a aparición dalgunhas actividades e relacións entre galegos e portugueses que dotan a zona de exclusividade, posto que non serían posibles noutros puntos do país:

O galego é a minha fala.... Escápanseme muitas palavras da Galiza (Vilaverde da Raia).

Ahora son dous pueblos xuntos, parecen españoles... todo un pueblo (Vidiferre, Oímbra).

O que fan os nosos falantes ao afirmar que galegos e portugueses da raia falan a mesma lingua é reforzar a súa identidade propia como unha comunidade única e ben diferenciada das outras.

A través das súas declaracións, os veciños raianos defenden unha cultura común, non facendo distincións entre as dúas nacionalidades. Será, precisamente este clima social o que lles permita afirmar, nun primeiro momento, que ambas as linguas son moi próximas, comprensibles mutuamente e, en ocasións, chegar incluso a dicir que se trata dunha única lingua.

O formato da conversa, tal e como foi descrito na metodoloxía, obedece a unha orde concreta, na que, primeiramente, se lles pregunta aos falantes polas relacións sociais cos veciños da outra nacionalidade e, de seguido, se lles pregunta por cuestións lingüísticas. A intención desta orede é que os entrevistados recreen

previamente o contexto social no que galegos e portugueses convián nun mesmo espazo. Sería ilóxico que, inmediatamente despois de falar dunha comunidade única e cooperativa entre veciños de ambos os lados da fronteira, se negase a existencia dun sistema de comunicación común.

Non obstante, a medida que a entrevista avanzaba puidose percibir como estas afirmacións iniciais se ían matizando. Tras estas primeiras declaracións, a entrevistadora preguntoulles ás participantes que aspectos da lingua eran os que permitían falar de linguas idénticas. Nese momento comezaron a asomar múltiples contradicións, poñéndose de manifesto que galego e portugués se parecen nalgunhas cousas pero que tampouco son tan semellantes como esas primeiras afirmacións parecían indicar. Nesta segunda fase da conversa desaparecen por completo as anteriores afirmacións do tipo “galego e portugués son a mesma lingua”, e aparecen manifestacións como:

(E: Na raia enténdese todo entón?) Todo, todo. O portugués é case parecido co galego... Bueno, hai cousas, hai cousas diferentes. (E: Tu pensas que é moi diferente o portugués do galego?) Chégalle ben! (Vidiferre, Oimbra).

O portugués deles é igual có galego... Non é igual, ten algo de diferente pero pa entendernos nós é o mesmo (A Xironda, Cualedro).

Para entendermos estas contradicións, debemos reparar en dous factores decisivos. Por unha banda, a proximidade e a convivencia de galegos e portugueses nun territorio común xera unha sensación de afastamento e exclusión con respecto a aqueloutras aldeas que non son raianas e nas que o sistema económico e a organización social son diferentes. Por outro lado, os veciños da fronteira son conscientes de que Galicia e Portugal son dúas nacións distintas, que pertencen a países diferentes. Todos son da raia e iso fainos exclusivos, mais a fronteira está habitada por dúas nacionalidades: galegos e portugueses.

Obviamente nesta percepción ten moito que ver a ideoloxía nacionalista transmitida polos estados a través dos medios de comunicación, a escola, o exército etc. Os entrevistados viven en territorio

galego ou en territorio portugués e están sometidos ás leis do seu país, que os etiqueta baixo unha das dúas nacionalidades. Esta transmisión nacionalista choca coas vivencias e o intercambio cultural da fronteira, que fai que os habitantes deste territorio sexan conscientes de que a súa forma de vida é exclusiva. É a propia fronteira a que xoga un dobre papel: separa e clasifica os veciños en dous países diferentes, pero ao mesmo tempo unificaos baixo unha cultura e unha identidade común que os diferenciará do resto de Galicia e do resto de Portugal.

Eu si vén un portugués aquí fállolle galego, estou na miña patria. Si vou alí fállolle portugués (Vidiferre, Oímbra).

Enténdense perfectamente (referíndose ás linguas da raia) pero si vas máis cara a alá, cara ó centro xa non se entende tanto (Vidiferre, Oímbra).

Na raia convivemos juntos, o galego é quase português e o português é galego o noso português é quase galego. Pontevedra e pa alá é um galego mais diferente (Vilar de Perdizes, Montalegre).

As linguas forman parte da identidade e, polo tanto, esta dualidade explicada tamén será aplicada para cuestións puramente lingüísticas. A fronteira permitiu a creación dunha variedade lingüística común e entendida en todo o territorio raiano, pero ao mesmo tempo a propia fronteira separa na mente a lingua dos falantes de galego e de portugués.

Todos os nosos participantes afirmaron a existencia de variedades dialectais no seu país, que non en todas as partes se fala igual e que cada territorio ten as súas características idiomáticas. Foi neste punto onde entrou en xogo a comunidade galego-portuguesa como comunidade falante. Todos diferenciaron a súa variedade lingüística doutras que se poden atopar no seu país a través da influencia xerada pola lingua veciña. Os entrevistados recoñeceron que no territorio raiano non se fala galego nin portugués, senón unha mestura de ambas as linguas. Isto dota a zona dunha fala exclusiva e diferenciada das do resto do país:

Hai portugués que nuns pueblos falan dunha maneira e noutros doutra, como aquí o gallego. O gallego en Pontevedra é dunha maneira, aquí doutra. Aquí como é raiano, raiando con Chaves xa case vai unha cousa.... moi parecida (Vidiferre, Oímbra).

Istes de aquí (referíndose aos portugueses da raia) son como un veciño máis. Os de Lisboa e pa alá hasta falarán outro idioma, pero estes de por aquí si (Vidiferre, Oímbra).

Os de Soutichao (Vilardevós) não falam galego como... como os da Coruña nin outros lados (Xixirei, Chaves).

Nós non falamos todos iguais e somos galegos (Feces de Abaixo, Verín).

Para mim o portugués mais bonito é o de Coimbra, é o verdadeiro portugués... Nós falamos metade galego (Soutelinho da Raia, Chaves).

Eu falo mais como em Ourense que como em Lisboa. A minha fala está mais perto cos de Ourense que cos de Lisboa (Vilar de Perdizes, Montalegre).

A través das entrevistas, comprobamos que as comunidades afastadas da fronteira son recoñecidas polos raianos como os “outros”, os diferentes, fronte á súa propia identidade, sustentada no contacto co país veciño. Este grupo galego-portugués-fronteirizo opera como único cando hai que comparar a súa fala ou o seu sistema de vida cos dos demais galegos e portugueses, mais estes veciños teñen claro que, a pesar de convivir e parecerse, non son o mesmo.

5.2. PERCEPCIÓN DAS SEMELLANZAS E DIFERENCIAS LINGÜÍSTICAS

Unha vez que os nosos entrevistados afirmaron que o galego e o portugués son linguas distintas, comezaron a aflorar as primeiras diferenzas percibidas. Estas serán clasificadas en dous grupos principais: diferenzas léxicas e diferenzas fonéticas.

Nun territorio con dúas linguas tan próximas e no que existe a continuidade léxica (Álvarez 2010), a maior parte dos vocábulos

son comúns. É por iso que as poucas diferenzas léxicas que podemos atopar chaman tanto a atención dos falantes.

O que eles en vez de decir patatas dicen batatas e outras cousas. Todo é contrario (Vidiferre, Oímbra).

Entendo todo (do galego) aunque me río con muchas palabras, le encuentro mucha gracia (Xixirei, Chaves).

Eles din: gracias. E que din palabras que... que... Pois gracias, obrigado! (Xixirei, Chaves).

Atopamos tamén testemuñas que empregan o léxico para, de novo, autodefinirse como unha comunidade exclusiva. Pretenden aproximar o galego e o portugués raiano para diferenciarse doutras zonas do país.

Aquí por exemplo dizemos: ai! Os castinheirolos das patatas. Para te por un exemplo. Tenho uma cunhada em Vila Real que não sabia o que era [...] Em Galicia também se chama o castinheirolo da patata (Xixirei, Chaves).

Nós dizemos auga e os outros portugueses dizem agua. Agua dise em Lisboa e nós dizemos auga como na Galiza... (Vilar de Perdizes, Montalegre).

Outras diferenzas percibidas polos entrevistados foron as de tipo fonético. Os exemplos dados son moi pouco precisos, mais non cabe dúbida de que son conscientes de que existen sons diferentes e unha entoación diferenciada. Para ilustrar exemplos, tentaron imitar aqueles fonemas que diferencian galego e portugués, mais ninguén nos achegou datos concretos ou nos transmitiu con exactitude as características fonéticas que separan ambas as linguas. Despois da análise das gravacións, detectamos que, maioritariamente, os aspectos máis citados son os que obedecen ao sistema de sibilantes.

Nós por exemplo dizemos Sisirei e eles Xixirei (Xixirei, Chaves).

A fala portuguesa nótase moito, moi pronto da outra. Solo falen xa os conoces (Vidiferre, Oímbra).

Aquí em Portugal pronúnciase muito a s, por exemplo “aseite” (Xixirei, Chaves).

É de especial interese, deterse noutro tipos de actitudes e prexuízos lingüísticos escondidos nos testemuños estudados. Ato- pamos declaracións nas que os entrevistados afirman que o galego ou o portugués que falan non é “o correcto”, que a súa variedade está contaminada pola lingua veciña e que o que falan non é “galego, galego” ou “galego orixinal”. Existe polo tanto, unha concepción negativa do sistema lingüístico propio, dotando a variedade dialectal autóctona da raia cunha calidade e un valor inferior fronte ao doutras variedades do país.

Os entrevistados galegos remitíronnos constantemente á lingua das cidades, afirmando que é alí onde se fala ben o galego. Os portugueses, por outra banda, recoñecen a variedade lingüística do sur do país como a máis correcta, nomeando de forma explícita, o portugués falado en Lisboa e Coimbra. Comprobamos deste xeito que existe, entre a poboación, a crenza de que a lingua das cidades é máis pura, correcta e elegante que as variedades faladas na súa contorna rural:

Nós falamos mal, o nosso português não é o português... O português português é falado em Lisboa (Vilar de Perdizes, Montalegre).

Aquí falamos coma nós, pero alá falan outro idioma máis distinto [...] aquel é o propio ghallego [...] pa Pontevedra e pá Coruña e por aí onde se fala ben (Resoxende, Vilardevós).

E mais bonito o português mais pa baixo, aqui solo sabem falar caralho, caralho... não sabem falar o idioma, não sabem (Vila-verde da Raia).

6. AS ALDEAS NON RAIANAS

Despois de tratar sobre as consideracións, actitudes e percepcións que teñen os falantes da raia sobre a súa comunidade tamén resulta de interese falar de como estes son percibidos por aqueles territorios que non se localizan mesmo na fronteira.

Para a realización deste estudo, incluíronse no corpus dúas gravacións feitas nas aldeas de Moialde e Resoxende, ambas pertencentes ao concello de Vilardevós, próximas á fronteira pero sen limitar con territorio portugués. Empregamos o mesmo modelo de entrevista para falar con estes veciños. Primeiramente, quixemos indagar sobre o contexto social de interacción entre estes galegos e os portugueses e logo comezamos a falar de cuestións lingüísticas.

O contrabando seguía a ser un negocio importante nestas aldeas mais a cantidade de veciños que se dedicaban ao mercado negro non era tan alta. Tampouco era o mesmo o *modus operandi*, xa que os veciños destes territorios non precisaban ter ningún tipo de contacto cos portugueses nin unha persoa da súa confianza ao outro lado, pois o seu labor consistía en repartir as mercadorías que xa foran traídas dende Portugal ao país:

Eu non iba a Portugal, o contrabando iba xa a Arzoá (aldea raiana) e despois de Arzoá nós tiñamos que pasalo todo por aí, ó Riós (Moialde, Vilardevós).

Quizais esta falta de contacto entre ambas as nacionalidades é a explicación para a cantidade de prexuízos que atopamos nestas aldeas máis afastadas da fronteira. A imaxe dos veciños non raianos sobre os portugueses non é nada boa, e desvincúlanse de todo parecido (social ou lingüístico) que se lles poida atribuír cos habitantes do outro país:

Eu non entendo nada de portugués, eles son malos [...] porque son rabudos... Bueno, eu non os entendo, que vaian pá cona que os pariu! (Moialde, Vilardevós).

(E: Que opinas dos veciños portugueses?) Bueno... millor ghuardaios nun bolsillo (Moialde, Vilardevós).

Eu nunca tuven un amigo portugués (Resoxende, Vilardevós).

As actitudes negativas de cara á lingua veciña en seguida se fixeron notar. Estes falantes son conscientes de que non falan do mesmo xeito que noutras partes de Galicia, pero tamén afirman, rotundamente, que a súa fala non se parece á dos falantes da raia, os cales son identificados con trazos lingüísticos moi próximos ao portugués. O galego da fronteira é totalmente menosprezado por estes veciños non raianos:

Eu falo diferente a eles (aldeas raianas)... eles xa conocen máis ben o... o bruto do portugués, as palabras de Portugal (Moialde, Vilardevós).

Os da raia non falan galego, xa falan casi o portugués (Moialde, Vilardevós).

A medida que avanzamos na conversa os nosos entrevistados comezan a caer en contradicións. Afirman que non están capacitados para entender o portugués do sur do país, e que, na raia, o portugués que se fala ten moito máis en común co galego. Aínda que estes falantes se queren afastar o máximo posible das vinculacións que se lles poida atribuír coa comunidade portuguesa, intúen, quizais dunha maneira inconsciente, que entre o galego e o portugués da zona non existen tantas diferenzas como nun primeiro momento tentaron demostrar:

Nunca tuven problemas pa entender a un portugués [...] pa Lisboa e pa aí xa tería máis problemas porque falan doutra maneira (Resoxende, Vilardevós).

O portugués parécese máis ao galego desta zona que o que se fala na Coruña (Resoxende, Vilardevós).

7. ACTUALIDADE:

MORTE DA CULTURA DE FRONTEIRA

Está claro que a cultura de fronteira é un tesouro que debe ser conservado e protexido. Moitos veciños da comarca de Verín medraron neste clima raiano, nun contexto social no que os contactos coa comunidade portuguesa eran constantes.

A situación actual mudou completamente. A fronteira xa non funciona como unha barreira física e o fluxo de persoas e mercadorías está totalmente normalizado: galegos e portugueses van con regularidade ao país veciño. Con todo, a fronteira si parece actuar como unha barreira ideolóxica, que separa calquera contacto humano ou afectivo entre galegos e portugueses. Falamos, agora, das novas xeracións.

Hoxe en día, as visitas dos galegos a Chaves son continuas, do mesmo xeito que o son as dos portugueses a Verín. Estes desprazamentos obedecen principalmente a motivos de ocio. Sería lóxico pensar que, nun contexto no que mozos galegos e portugueses comparten o mesmo espazo de diversión e en que as relacións internacionais son constantes, se producise unha maior aproximación afectiva, mais isto non acontece (Kavanagh 2011: 42).

As formas de vida mudaron: o mundo rural está nun proceso constante de abandono, desapareceu o mercado negro como forma de vida e os núcleos de poboación máis grandes son Verín e Chaves, dous territorios próximos pero non afincados na mesma raia. Este escaso contacto social é un dos condicionantes que, xunto coa escolarización e o ensino da lingua estándar, cada vez afastan máis o galego e o portugués. Estes factores contribúen sen dúbida á morte da cultura raiana (Kavanagh 2011: 41).

Non obstante, percíbese entre os veciños da zona unha certa nostalgia por ese pasado común entre galegos e portugueses. Nace así unha serie de iniciativas e proxectos que pretende deter esa desaparición cultural que arrastrará consigo a morte das xeracións máis vellas, aqueles que viviron nos anos de máxima actividade fronteiriza.

O concello de Vilardevós fixo investimentos importantes para restaurar as antigas “rutas ou trillos do contrabando”, que hoxe en día son dos puntos de maior interese turístico no concello. Ademais, en 2007 inaugurouse o chamado Centro de Interpretación do

Contrabando, un pequeno museo que ten como misión non deixar no esquecemento este pasado e dar a coñecer ao resto de Galicia parte desa historia galega tan ignorada. Este museo foi visitado por escolares de todo o país.

Nalgunhas aldeas raianas, nos meses de verán, fanse as chamadas “Festas do contrabando”. Nestas celebracións, galegos e portugueses agrúpanse para facer unha recreación dunha escena típica dos tempos do contrabando e unha comida común (Kavanagh 2011: 43). Os netos daqueles antigos contrabandistas renden tributo aos seus avós e participan activamente nestas festas, cooperando cos veciños do outro lado para organizar a festividade e traballar na escenificación.

Por outra banda, existen algunhas tentativas por parte do Goberno central de protexer a cultura de fronteira, como a creación das chamadas Eurociudades, mais non parecen frear esta morte cultural. Pode que a solución non sexa insistir na recuperación do pasado, senón crear unha nova cultura de fronteira baseada noutro tipo de colaboracións e de contactos entre ambas as comunidades.

8. CONCLUSIÓNS

A través desta investigación queda demostrada a hipótese de partida: as actitudes e percepcións lingüísticas dos habitantes da fronteira están totalmente ligadas co contexto social e histórico da raia. Son as propias vivencias entre galegos e portugueses as que crean un clima de comunidade e continuidade lingüística.

Por outra banda, esta investigación permitiu desbotar outras ideas preconcebidas, como a existencia de prexuízos e valoracións negativas entres estes veciños raianos. Atopámonos con que as percepcións e actitudes dos raianos fronte á cultura e a lingua veciña son positivas. Ben é certo que, a pesar de autodefinirse como unha comunidade única e exclusiva, fan diferenciacións internas. Recoñecen que ambas as culturas están moi próximas, que son moi parecidas, que a lingua que se fala é practicamente a mesma, mais distinguen en todo momento galegos e portugueses: “somos unha comunidade única pero habitada por dúas nacionalidades diferentes”.

Onde si atopamos prexuízos foi naquelas gravacións recollidas nas aldeas non raianas. Son espazos moi próximos á fronteira, que algunhas veces soamente están separados do país veciño por outra pequena aldea, pero as percepcións e as actitudes destes veciños non raianos son totalmente distintas. Atopamos unha longa listaxe de valoracións negativas cara a cultura e a lingua portuguesas, evitando e repudiando calquera semellanza que se poida establecer entre a súa comunidade e a comunidade veciña. Estes prexuízos nacen nun ambiente social que non mantivo historicamente ningún tipo de contacto coa outra nacionalidade, sendo totalmente residuais os encontros entre galegos e portugueses nestas aldeas.

Sería interesante afondar neste tema en futuras investigacións; recoller testemuños de veciños non raianos do lado portugués e comprobar se entre eles tamén existen tantos prexuízos e rexeitamento cara os galegos. Ao mesmo tempo, esa ampliación permitiría explicar a existencia destas actitudes negativas.

Se retomamos o traballo de Irene Santos e Soraya Suárez (2014), os resultados obtidos pola súa investigación (centrada noutros puntos xeográficos da raia) coinciden parcialmente cos do meu traballo, tendo este a particularidade de analizar tamén as perspectivas portuguesas. Irene Santos e Soraya Suárez atoparon prexuízos naqueles falantes da propia fronteira, mentres que nesta investigación, os prexuízos foron exclusivos das aldeas non raianas.

O que si se puxo de manifesto é que estamos a presenciar a desaparición da cultura de fronteira. O intercambio cultural e as relacións persoais entre galegos e portugueses son agora unicamente recordos que habitan nas mentes dos máis maiores. Os mozos portugueses seguen acudindo ás festas galegas e viceversa, pero non existen grupos mixtos de amigos.

A escolarización obrigatoria incúlcalles aos rapaces un sentimento forte de nacionalidade. Isto, xunto co ensino da lingua estándar, inflúe nos máis novos desvinculando por completo a súa cultura da cultura veciña. Mudan deste xeito as actitudes e as percepcións

lingüísticas destas novas xeracións. Sería este outro posible e interesante tema para tratar en futuras ampliacións desta investigación¹.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez Pérez, Xosé Afonso (2010): “*E os da banda d’alá son máis estranxeiros ca os de Madrid?* Estudo contrastivo de designacións galegas e portuguesas no campo semántico da gandaría”, *Verba* 37, 57-88.
- Barragán Gómez, Rafael Alberto (2018): *Actitudes lingüísticas de hispanohablantes colombianos hacia el español de la Península Ibérica*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- García Mañá, Luis Manuel (1988): *La frontera hispano-lusa en la provincia de Ourense*. Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- García Mañá, Luis Manuel (2000): *Couto mixto. Unha república esquecida*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Godinho, Paula (2009): “«Desde a idade de seis anos, fui muito contrabandista». O concello de Chaves e a comarca de Verín, entre velhos quotidianos e novas modalidades emblemáticas”, en Dulce Freire, Eduarda Rovisco e Inés Fonseca (eds.), *Contrabando na fronteira luso-espanhola. Práticas, memórias e patrimônios*. Lisboa: Nelson Matos, 29-56.
- Gómez Molina, José (1998): *Actitudes lingüísticas en una comunidad bilingüe y multilectal*. Valencia: Universitat.
- Kavanagh, William (2011): “Identidades en la frontera luso-española: permanencias y transformaciones después de Schengen”, *Geopolítica(s). Revista de estudios sobre espacio y poder* 2(1), 23-50. https://doi.org/10.5209/rev_GEOP.2011.v2.n1.37896

1 Deixo a través deste proxecto unha pequena contribución á preservación da cultura transfronteiriza, esa cultura que forma parte de min. Non podería rematar este traballo sen dar as grazas a quen o fixo posible, esas voces rudas e desgastadas que non tremeron ao compartir comigo toda a sabedoría que se agocha nas súas cabezas. Eles, os veciños raianos que viviron na épocas de esplendor da fronteira, son os verdadeiros protagonistas.

Santos Raña, Irene e Soraya Suárez Quintas (2014): “Percepción e actitudes lingüísticas na fronteira galego-portuguesa: unha aproximación á perspectiva ourensá” en Xulio Sousa, Marta Negro Romero e Rosario Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 91-113.